

प्रकरण -६

उपसंहार

धन्य म्हणविन इहलोकी लोका ।

भाग्य आम्ही तुका देखियला ॥

आपल्या अभंगातील या अमर अक्षरात आपले अद्वितीयत्व अक्षरबद्ध करून ठेवणारे तुकाराम महाराज ! यांचा जन्म हा समस्त मानवांच्या उध्दारासाठी झाला. महाराष्ट्राच्या मातीत डोंगरदऱ्यांनी सजलेल्या भंडाऱ्याच्या कुशीत, संस्काराने समृद्ध झालेल्या या महामानवाने समस्त मानव जातीला कवेत घेणारे, त्यांच्या हुकारांनी शब्दबद्ध करणारे अभंगधन लिहून अक्षर वाङ्मयात मोलाची भर घातली. असा हा महामानव पिढ्यानपिढ्या दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करीत राहणार आहे. या महामानवावर दोन जाणकार व बहुश्रुत लेखकांनी आपल्या लेखणीद्वारे जे 'तुकाराम दर्शन' घडविले त्याचा अभ्यास करताना मी देखील तुकारामय झाले. तुकारामांचे समस्त चरित्र समजावून घेण्यासाठी सुध्दा एका वैचारिक साहित्यिक उंची लागते हे अगदी मनोमन पटले. तुकारामांच्याच शब्दात सांगायचे तर -

येच्याने वहांचा भार माथा

'तुका आकाशाएवढा' ही गोनीदांची कादंबरी म्हणजे भारतीय नीतिमूल्याची, अध्यात्मिकतेची, पारंपरिक रूढी, परंपरा जपण्याची आणि या सर्वांतून 'तुकाराम दर्शन' दाखवणारी एक वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी तर 'आनंद ओवरी' ही मोकाशी यांची कादंबरी मानवी जीवनातील, मानवी मनातील संघर्ष त्याचा तुकारामांच्या व त्यांच्या कुटुंबावर झालेला परिणाम दाखवते. दोन्ही कादंबऱ्या अभ्यासू विचारवंतांच्या असून दोन्ही कादंबऱ्या, त्यातील वैशिष्ट्यपूर्णता प्रत्येक काळात मार्गदर्शक ठरेल. यासाठी अशा कादंबऱ्यांचा त्यातील तुकाराम दर्शनाचा तुलनात्मक अभ्यास होणे गरजेचे होते.

तुकारामांचा जन्म इ. स. १६०८ मध्ये पुण्याजवळील देहू या गावात झाला. त्यांचे संपूर्ण नाव तुकाराम बोलहोबा आंबिले असे होते. त्यांचे घराणे प्रतिष्ठीत म्हणून गणले जात होते. एका सत्वसंपन्न कुळात, शुध्द वातावरणात तुकोबा लहानाचे मोठे झाले. आचार आणि विचार यांची शुध्दता हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा महनीय विशेष आहे.

तुकारामांचे सारे आयुष्य व काव्य हे त्यांनी केलेल्या अखंड संघर्षाचे प्रतीक आहे. शरणागती न पत्करणारी माणसे आपल्या बंडखोरीमुळेच बिकट वाटेने चालू लागतात. एके दिवशी चार चौघांसारखा पायाखालची वाट तुडवीत निघालेला हा आगळा-वेगळा माणूस एका नव्या खडतर वाटेवर चालू लागला. यातून लौकिक तुकारामांचे अलौकिक तुकाराम झाले. अणुरेणूपेक्षा सामान्य असणारे तुकाराम जेव्हा आकाशाएवढे मोठे होतात तेव्हा त्यांचे असणारे अद्वितीय व्यक्तिमत्व प्रकर्षाने तेजाळून उठते.

तुकारामांचे संतत्व उपदेशाच्या अमृताने ओथंबलेले आहे. आज चारशे वर्षे होऊन ही तुकारामांचे अभंग लोकांना मुखोद्गत आहेत. एवढेच नव्हे तर त्याचे महत्त्व ही वाढते आहे. असे चिरंतन वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या तुकारामांच्या चरित्राचे विवेचन या ठिकाणी करताना असे जाणवते की, तुकारामांवर अतिशय अन्याय झाला तरी ते आपल्या ध्येयापासून परावृत्त झाले नाहीत. तुकारामांचे चरित्र हे काळातीत असल्याने प्रत्येक कालखंडात ते ध्रुवासारखे अढळ राहून दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरणारे असेच आहे यात शंकाच नाही. अशा संतश्रेष्ठ तुकारामांच्या जीवनाचे आकर्षण कादंबरीकारांना वाटणे स्वाभाविक होते.

दि. बा. मोकशी यांनी तुकारामांच्या चरित्राचा वेध व शोध मानसिक पातळीवर घेतला आहे. त्यासाठी त्यांनी निवेदक किंवा नायक म्हणून तुकारामांच्या धाकट्या बंधू कान्होबाचा उपयोग करून घेतलेला आहे. यातून त्यांनी तुकारामांच्याबरोबरच त्यांच्या बंधूच्या व्यक्तिमत्वाचा वेध अल्प प्रमाणात घेतलेला आहे. तुकारामांचे चरित्र सर्वश्रुत असे जरी सांगितले असले तरी ते मानसिक आंदोलनातून शब्दबद्ध केले आहे. हा शोध तीन दिवसाचा आहे. यातून तुकारामांचे शेवटी नक्की काय झाले असेल असा प्रश्न वाचकांसमोर उभा राहून वाचक अंतर्मुख होतो. तुकारामांच्या आयुष्याचा सर्व जीवनपट अतिशय मोजक्या शब्दात, संक्षिप्त स्वरूपात व वैशिष्ट्यपूर्ण रितीने मांडलेला आहे. त्यासाठी त्यांनी भाषाशैली, पात्रे, प्रसंग, निसर्ग यांची योग्य अशी सांगड घातलेली आहे. अध्यात्मिक कादंबरी असून देखील ती लौकिक पातळीवर साकार करून तिचे अलौकिकत्व सिद्ध केले आहे यातच या कादंबरीचे यश आहे.

सामान्याद्भून असामान्य पदाला पोहचणारे तुकाराम याचे अतिशय सौम्य, संयमीपणे व शांतपणे वर्णन केले आहे. हे संपूर्ण चित्रण मानसिक पातळीवर करताना त्यांनी स्वतःला मात्र त्यातून पूर्णतः अलिप्त ठेवलेले आहे. अशी ही नावाप्रमाणे खरोखरच आनंददायी असणारी 'आनंद ओवरी' ही कादंबरी मराठी साहित्यात अत्यंत उल्लेखनीय अशी आहे.

चरित्रात्मक कादंबरीत गोनीदांच्या 'तुका आकाशाएवढा' या कादंबरीचा समावेश होतो. या कादंबरी लेखनामागची प्रेरणा दांडेकरांच्या जीवन चरित्रात आहे. गोनीदांचे संपूर्ण आयुष्य हे संताच्या परिसरात गेले आहे. तेथील अध्यात्मिक संस्काराचा प्रभाव त्यांच्यावर झाला आहे. या श्रद्धेतूनच त्यांनी या कादंबरीचे लेखन केले आहे.

तुकारामांचे चरित्र निवेदनाच्या माध्यमातून लौकिक व अलौकिक अशा दोन भागात सांगितले आहे. यामध्ये देखील पारंपरिक चरित्र सांगून त्यांचे बालतुकाराम, संसारी तुकाराम, साक्षात्कारी तुकाराम, अज्ञाताची ओढ लागलले तुकाराम असे तुकारामांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे चार भाग दिसतात. यातूनच त्यांनी विकासाचा एक एक टप्पा पार करत ते आकाशाएवढे मोठे कसे झाले याचा प्रत्यय वाचकांना करून देतात. तत्कालीन भाषाशैली, निवेदनामध्ये असणारे वेगळेपण आणि त्याचबरोबर दांडेकरांच्या लेखनाचे असणारे सामर्थ्य ही वैशिष्ट्ये दिसतात. संपूर्ण चरित्राचा विस्तार पारमार्थिक दृष्टीने केलेला आहे. त्यामुळे प्रापंचिक चरित्रापेक्षा त्यांचे पारमार्थिक चरित्र गोनीदा अतिशय श्रद्धेने व विस्तारपूर्वक सांगतात. किंबहुना तुकाराम हे लौकिक आयुष्य जगले. त्यात ते रमले हे ते अतिशय त्रोटक स्वरूपात व संकुचितपणे सांगतात. सामान्य असणारे तुकाराम शेवटी आपल्या कर्तृत्वाने, चिकाटीने व ध्येयाने कसे आकाशाएवढे मोठे होतात याचे तन्मयकारी चित्रण यात आहे.

गोनीदा यातून अध्यात्मिक श्रद्धा, भारतीय नीतिमूल्ये संस्कार याची जपणूक करून पुढच्या पिढीला हा परंपरेचा वारसा संक्रमित करतात. हे त्यांचे ऋणच म्हणावे लागेल आणि म्हणूनच ही कादंबरी अभ्यासताना अतिशय आनंद झाला.

'आनंद ओवरी' व 'तुका आकाशाएवढा' या दोन तुकारामांच्या चरित्रावरील वेगवेगळ्या कादंबऱ्या वेगवेगळ्या दोन लेखकांनी लिहिलेल्या आहेत. या दोन्ही कादंबरीतील मुख्य विषय हा

जरी तुकारामाचे चरित्र हाच असला तरी अनेक बाबतीत यामध्ये विविधता आहे हे अभ्यासाने लक्षात येते.

उभय लेखकांचा लेखानामागील हेतू देखील भिन्न स्वरूपाचा आहे. हे चरित्र दोहोंनी आपापल्या लेखन प्रकृतीला अनुसरून लिहिले आहे. दोहोत श्रद्धा आहे. जिज्ञासा आहे. मोकाशी तुकारामांचा शोध मानसिक आंदोलनातून घेतात तर गोनीदा अध्यात्मिक व भावनिक दृष्टीने घेतात. दोन्ही कादंबरीत निवेदनाच्या बाबतीत साम्य आहे. कारण दोघांनी तुकारामांच्या आयुष्यातील अत्यंत जवळच्या व्यक्तीच्या तोंडून हे चरित्र सांगितले आहे. मोकाशी त्यांच्या बंधूचा तर दांडेकर मित्राचा उपयोग निवेदनाचे माध्यम म्हणून करतात. या आणि अशा अनेक साम्य भेदातून उभय लेखकांनी तुकारामांचे चरित्र मनोरम पध्दतीने साकार केले आहे. हे इतके विलोभवनीय आहे की आपण ही याचा आस्वाद घेताना तुकाराममय होतो. यात शंकाच नाही. म्हणून दोन्ही ग्रंथाचे लेखन परस्परपूरक आहे. आजच्या काळात देखील अनेक लेखकांना आकर्षित करण्याचे सामर्थ्य तुकारामांच्या चरित्रात आहे असे सिध्द होते.

तुकोबांचे चरित्र आणि वाङ्मय यातील ही आवाहनक्षमता विशेष महत्वाची वाटते म्हणूनच तुकोबांचे वाङ्मय हे अक्षर वाङ्मय ठरले असून तुकोबांचे चरित्र अनंत काळपर्यंत मार्गदर्शक ठरेल यात शंकाच नाही. तुकोबांच्या सर्वसामान्य अभ्यासकाला 'आनंद ओवरी' आणि 'तुका आकाशाएवढा' या दोन्ही कादंबऱ्या उपयुक्त ठरतील असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.